Registered in Germany Europa Revue Journal
ISSN: 1862-6564 Vol. 6 No. 11 (2026) Published November 17, 2026

TRADE AND ECONOMIC RELATIONS OF TOCHARISTAN IN THE EARLY MIDDLE AGES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF CHINESE WRITTEN SOURCES AND THE ARAB-PERSIAN GEOGRAPHICAL TRADITION

Abdulakimova Diljahon Boltayevna

History Teacher, Termez State University Academic Lyceum

(Based on a synthesis of the studies of Edward Schafer and A.S. Husayni)

Abstract

This article examines the external and internal trade relations, the range of exported and imported goods, and the economic geography of the Tocharistan (Bactria) region, an important link in the Great Silk Road during the early Middle Ages. The study provides a comparative and synthesized analysis of information based on Chinese chronicles, presented in the research of American Orientalist Edward Schafer ("The Golden Peaches of Samarkand"), and data collected by A.S. Husayni from medieval Arab-Persian geographers (Al-Istakhri, Ibn Hawqal, Al-Muqaddasi, and "Hudud al-Alam"). The flows of thoroughbred horses, lapis lazuli, saffron, and furs exported from the region, as well as raw silk, porcelain, and spices imported into the region, are systematized.

Keywords

Tocharistan, Bactria, Edward Schafer, A.S. Husayni, Great Silk Road, export, import, Chinese sources, Arab geographers, thoroughbred horses, lapis lazuli, saffron.

ILK O‘RTA ASRLARDA TOXARISTONNING SAVDO-IQTISODIY ALOQALARI: XITOY YOZMA MANBALARI VA ARAB-FORS GEOGRAFIK TIZIMI QIYOSIY TAHLILI

Abdulakimova Diljahon Boltayevna

TERDU akademik litseyi tarix fani o‘qituvchisi

(Edvard Shefer va A.S. Husayniy tadqiqotlari sintezi asosida)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ilk o‘rta asrlarda Buyuk Ipak yo‘lining muhim halqasi bo‘lgan Toxariston (Baqtriya) mintaqasining tashqi va ichki savdo aloqalari, eksport-import tovarlari nomenklaturasi hamda iqtisodiy geografiyasi yoritilgan.*

Tadqiqot amerikalik sharqshunos Edvard Sheferning Xitoy solnomalariga asoslangan («Самарқанднинг олтин шафтолилари») ma'lumotlari hamda A.S. Husayniy to'plagan o'rta asr arab-fors geograflari (Al-Istaxriy, Ibn Havqal, Al-Muqaddasiy, «Hudud ul-olam») ma'lumotlarini o'zaro qiyosiy va sintez qilingan holda tahlil etadi. Mintaqadan tashqarisiga chiqarilgan zotdor otlar, lojuvard, za'faron, mo'ynalar hamda o'lkaga kirib kelgan xom ipak, chinni va ziravorlar oqimi tizimlashtirilgan.

Kalit so'zlar: *Toxariston, Baqtriya, Edvard Shefer, A.S. Husayniy, Buyuk Ipak yo'li, eksport, import, Xitoy manbalari, arab geograflari, arg'umoq, lojuvard, za'faron.*

Ilk o'rta asrlarda Amudaryoning yuqori va o'rta havzasida joylashgan tarixiy Toxariston (qadimgi Baqtriya) mintaqasi Sharq va G'arb sivilizatsiyalarini o'zaro bog'lovchi eng yirik xalqaro savdo va tranzit chorrahalaridan biri bo'lgan[1]. Mintaqaning geografik jihatdan tog'li hududlar, tor daryo vodiylari va serhosil vohalarni o'z ichiga olishi uning xo'jalik tizimi va savdo yo'nalishlarining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan[2]. Toxaristonning savdo-iqtisodiy aloqalarini o'rganishda turli sivilizatsiyalar yozma yodgorliklarini o'zaro qiyoslash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Xususan, taniqli sharqshunos Edvard Shefer o'zining «Самарқанднинг олтин шафтолилари» nomli fundamental tadqiqotida Xitoyning Tan sulolasi (618–907) solnomalariga tayanib, Markaziy Osiyo, jumladan Toxaristondan Xitoyga keltirilgan ekzotik mollar va xomashyolarni batafsil yoritgan[3]. Boshqa tomondan, A.S. Husayniy tomonidan umumlashtirilgan o'rta asr arab-fors geograflari (Al-Istaxriy, Ibn Havqal, Al-Muqaddasiy, «Hudud ul-olam») asarlari ma'lumotlari mintaqaning ichki ishlab chiqarish geografiyasi va mintaqalararo savdo yo'llarini aniqlashtirish imkonini beradi[4]. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — mazkur ikki xil ilmiy yondashuv va manbalar bazasini o'zaro bog'lagan holda Toxaristonning eksport va import tovarlari tizimini keng qamrovli tahlil qilishdan iborat. A.S. Husayniy ta'kidlaganidek, Baqtriya-Toxariston hududi g'arbda Marv ar-Rud daryosidan sharqda Badaxshongacha, janubda

[1] Bartold V.V. Toxariston // Sochineniya. T. III. — Moskva: Nauka, 1965. — S. 512–514.

[2] A.S. Husayniy. O'rta asrlarda Toxariston (Baqtriya) hududining iqtisodiy geografiyasi, qishloq xo'jaligi va savdo aloqalari. — B. 1.

[3] Shefer E. Zolotie persiki Samarkanda. Kniga o chuzhezemnyx dikovinax v imperii Tan. — Moskva: Nauka, 1981. — S. 32–36.

[4] A.S. Husayniy. Ko'rsatilgan asar. — B. 1–3.

Hindukushdan shimolda Hisor tog‘larigacha cho‘zilgan bo‘lib, «shatter zone» (tektonik va hududiy kesishish zonasi) xususiyatiga ega edi[5]. Bu tabiiy xususiyat turli viloyatlarning o‘ziga xos ixtisoslashuvini keltirib chiqargan. Masalan, G‘arbiy Baqtriyadagi Garchiston tog‘ daryolari hisobiga sug‘orilib, u yerda yetishtirilgan guruch va mayiz Balx va butun Xuroson bozorlariga yetkazib berilgan[6]. Markaziy Baqtriyada — Balx vohasida esa «hazhdah nahr» (o‘n sakkiz kanal) deb nomlangan murakkab sug‘orish tizimi tufayli shakarqamish, nilufar gullari va turli tropik mevalar muvaffaqiyatli yetishtirilgan[7]. Bu ma’lumotlar Edvard Shefer Xitoy manbalari asosida qayd etgan sharqiy bozorlarga chiqarilgan qishloq xo‘jaligi xomashyolari va ziravorlarning moddiy asosi aynan mahalliy vohalarda yaratilganini tasdiqlaydi.

Toxaristonning tashqi eksporti ikkita yirik manbalar majmuasi — Xitoy solnomalari (Edvard Shefer talqinida) va arab-fors geograflari (A.S. Husayniy tahlilida) kesishmasida juda boy va rang-barang ekanligi ko‘rinadi. Eksport qilingan asosiy tovarlar quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

Shimoliy Baqtriyaning sharqiy qismida joylashgan Xuttal (Xatlon) viloyati o‘zining betakror yaylovlari va daryolari tufayli qadimdan zotdor otlar va qo‘y podalari yetishtirish bo‘yicha markaz bo‘lgan[8]. Aynan ushbu hudud va Chag‘oniyon otlari Edvard Shefer tomonidan Xitoyning Tan imperiyasi saroyiga elchilar orqali yuborilgan «samoviy otlar» (arg‘umoqlar) va harbiy otlar bilan uzviy bog‘lanadi[9]. Xitoy imperatorlari bu otlarni yuqori baholab, ularni mamlakat mudofaasi va saroy marosimlari uchun eng qimmatbaho ne’mat sifatida qabul qilganlar.

Toxaristonning tog‘li tumanlari, xususan Badaxshon hududi jahon bozoriga dunyodagi eng sifatli lojuvard (lazurit) va la’l (Badaxshon yoquti) yetkazib bergan[10]. Bu qimmatbaho toshlar nafaqat Xitoy saroyiga, balki Yaqin Sharq va G‘arbiy Yevropaga ham eksport qilingan. Shuningdek, A.S. Husayniy keltirgan ma’lumotlarga ko‘ra,

[5] A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 1.

[6] Al-Istaxriy. Kitob masolik al-mamolik. — B. 153; Ibn Havqal. Kitob surat al-arz. — S. 371; A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 2.

[7] Hudud ul-olam. — S. 61; Ibn Havqal. — S. 376; A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 2.

[8] Al-Istaxriy. — S. 167; Ibn Havqal. — S. 374; A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 2.

[9] Shefer E. Zolotie persiki Samarkanda... — S. 91–96.

[10] Syuan Szan. Zapiski o zapadnyx stranax. — S. 64–67; Shefer E. Ko‘rsatilgan asar. — S. 308–310.

Shimoliy Baqtriyaning Shumon va Axrun kabi tog‘li viloyatlarida yuqori sifatli mo‘ynalar ishlab chiqarilib, Xuroson bozorlariga chiqarilgan[11] shu jumladan Xitoy va g‘arbiy o‘lkalarga ham tranzit qilingan.

Chag‘oniyon, Shumon va Axrun viloyatlari o‘zlarining za’faron ekishdagi shuhrati bilan mashhur bo‘lgan[12]. Arab geograflari bu hududlar za’faron eksporti evaziga katta boylik to‘plaganini qayd etadilar. Xitoy manbalarida ham Toxariston va unga tutash G‘arbiy o‘lkalardan keltirilgan za’faron, asafetida (kovrak yelimi) hamda turli shifobaxsh balzamlar imperiya tabobatida yuqori baholangani ta’kidlanadi[13].

A.S. Husayniy ta’kidlaganidek, arab-fors manbalarida Toxaristonga kirib kelgan aniq import tovarlarining yakka tartibdagi ro‘yxati keng bayon etilmagan bo‘lsa-da, Balx shahri «Xuroson markazi» sifatida barcha qo‘shni o‘lkalardan savdo karvonlarini qabul qiluvchi yirik taqsimlash markazi bo‘lgani ochib berilgan[14]. Edvard Sheferning Xitoy manbalariga tayanib yozgan tadqiqotlari esa bu bo‘shliqni to‘ldiradi. Unga ko‘ra, Xitoydan Toxaristonga va u orqali G‘arbga quyidagi asosiy import tovarlari oqib kelgan:

Birinchidan, **xom ipak va nafis shoyi matolar** — Xitoy imperiyasi tomonidan elchilarga beriladigan javob sovg‘alari va asosiy xalqaro to‘lov vositasi sifatida Toxariston bozorlariga keng miqyosda kirib kelgan[15]. Ikkinchidan, **Xitoy chinnisi, seladon idishlar va bronza ko‘zgular** — Termiz va Balx kabi yirik shaharlarning madaniy qatlamlaridan topilgan arxeologik dalillar bilan tasdiqlanadi[16]. Uchinchidan, janubiy yo‘nalish — Hindistondan Bomiyon dovonlari orqali Toxaristonga **ziravorlar, fil suyagi, sandal daraxti va qimmatbaho toshlar** oqib kelgan bo‘lsa, g‘arbdan (Sosoniylar Eroni va Vizantiyadan) **kumush idishlar, draxmalar va qizil marjon** keltirilgan[17]. Chag‘oniyon g‘arbidagi «Temir darvoza» (Bāb al-ḥadīd) esa bu tranzit oqimlarning So‘g‘diyona va Toxariston o‘rtasida to‘siqsiz harakatlanishini ta’minlagan asosiy strategik darvoza bo‘lgan[18].

---

[11] Ibn Havqal. — S. 387, 423; Al-Muqaddasiy. — S. 283–284; A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 2.

[12] Al-Istaxriy. — S. 167; Al-Muqaddasiy. — S. 283–284; A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 2.

[13] Shefer E. Zolotie persiki Samarkanda... — S. 210–215.

[14] Al-Istaxriy. — S. 155; Al-Muqaddasiy. — S. 295–302; A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 3.

[15] Lubo-Lesnichenko E.I. Kitay na Shelkovom puti. — Moskva: Nauka, 1994. — S. 142–145.

[16] Pugachenkova G.A., Rtveladze E.V. Severnaya Baktriya-Toxaristan. — Tashkent: Fan, 1990. — S. 165–170.

[17] Marshak B.I. Sogdiyskoe serebro. — Moskva: Nauka, 1971. — S. 48–54.

[18] A.S. Husayniy. Ko‘rsatilgan asar. — B. 3.

Quyidagi jadvalda Edvard Sheferning Xitoy solnomalari tahlili va A.S. Husayniy umumlashtirgan arab-fors geografik manbalari asosida Toxaristonning eksport va import tovarlari o‘zaro muvofiqlashtirildi:

Mintaqa / Viloyat	Asosiy mahsulot / Tovar	Turi (Eksport / Import)	Ilmiy manbalar (Shefer / Husayniy)
G‘arbiy Baqtriya (Garchiston)	Guruch (arz), mayiz (zabīb)	Eksport (Xurosonga)	Al-Istakhrī, 153; Ibn Ḥawqal, 371; Al-Muqaddasī
Shimoliy Baqtriya (Chag‘oniyon, Shumon, Axrun)	Za’faron, mo‘ynalar, qimmatbaho ziravorlar	Eksport (Xuroson va Xitoyga)	Ibn Ḥawqal, 387; Al-Muqaddasī, 283; Shefer (Tan solnomalari)
Shimoliy Baqtriyaning sharqi (Xuttal)	Zotdor otlar (arg‘umoqlar), qo‘y podalari	Eksport (Tan imperiyasi saroyiga)	Al-Istakhrī, 167; Ibn Ḥawqal, 374; Shefer E., 91–96
Markaziy Baqtriya (Balx vohasi)	Shakarqamish, nilufar, tropik mevalar	Mahalliy xo‘jalik va eksport	Ḥudūd al-ʿālam, 61; Ibn Ḥawqal, 376; A.S. Husayniy
Toxariston shaharlari (Balx, Termiz)	Xom ipak, shoyi matolar, chinni, bronza ko‘zgular	Import (Xitoydan va tranzit)	Lubo-Lesnichenko E.I.; Pugachenkova G.A.; A.S. Husayniy
Toxariston tog‘li hududlari (Badaxshon)	Lojuvard (lazurit), la’l (Badaxshon yoquti)	Eksport (Jahon bozoriga)	Syuan Szan, 64–67; Shefer E., 308–310; A.S. Husayniy

Xulosa qilib aytganda, Edvard Sheferning Xitoy yozma manbalari tahlili va A.S. Husayniy tomonidan umumlashtirilgan o‘rta asr arab-fors geografik ma’lumotlarini bir-biriga bog‘lab o‘rganish ilk o‘rta asrlarda Toxaristonning xalqaro savdo tizimidagi o‘rnini yanada aniqroq ochib beradi. Mintaqa nafaqat qishloq xo‘jaligi mahsulotlari (guruch, mayiz, za’faron, shakarqamish) va strategik resurslar (Badaxshon lojuvardi, la’li, Xuttalon arg‘umoqlari, mo‘ynalar)ni tashqi bozorlarga (Xuroson va Tan Xitoyiga) yetkazib beruvchi yirik eksportyor bo‘lgan, balki Xitoy ipagi, chinnisi hamda Hindiston-G‘arb tovarlarini o‘zaro qabul qilib, ularni qayta taqsimlovchi muhim tranzit chorraha

vazifasini bajargan. «Temir darvoza» va Balx kabi strategik markazlar bu iqtisodiy va madaniy aloqalarning uzluksizligini ta’minlagan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati

1. Husayniy A.S. O‘rta asrlarda Toxariston (Baqtriya) hududining iqtisodiy geografiyasi, qishloq xo‘jaligi va savdo aloqalari (Ilmiy risola/manba loyihasi). — Toshkent, 2026.

2. Bartold V.V. Toxariston // Sochineniya. T. III. — Moskva: Nauka, 1965.

3. Al-Istaxriy. Kitob masolik al-mamolik. — Buxoro va Xuroson bo‘limi.

4. Ibn Havqal**.** *Kitob surat al-arz* / Nashrga tayyorlovchi J.H. Kramers. – Leyden: E.J. Brill, 1938–1939.

5. Al-Muqaddasiy**.** *Ahsan at-taqosim fi ma’rifat al-aqolim* / Nashrga tayyorlovchi M.J. de Goeje. – Leyden: E.J. Brill, 1906.

6. Hudud ul-olam (min al-mashriq ila al-mag‘rib) / Fr. Minorsky tarjimasi va izohlari. — London, 1937.

7. Lubo-Lesnichenko E.I. Kitay na Shelkovom puti (Shelk i vneshnie svyazi drevnego i rannesrednevekovogo Kitaya). — Moskva: Nauka, 1994.

8. Pugachenkova G.A., Rtveladze E.V. Severnaya Baktriya-Toxaristan. Ocherki istorii i kulturi. — Tashkent: Fan, 1990.

9. Marshak B.I. Sogdiyskoe serebro. Ocherki po vostochnoy torevtike. — Moskva: Nauka, 1971.

10. Shefer E. Zolotie persiki Samarkanda. Kniga o chuzhezemnyx dikovinax v imperii Tan / Per. s angl. — Moskva: Nauka, 1981.

11. Syuan Szan. Zapiski o zapadnyx stranax (Da Tan si yuy szy). — Moskva: Vostochnaya literatura, 2012.